

Τον Λουκά δεν τον γνώριζα τόσο καλά ώστε να είμαι σε θέση ν' αφηγηθώ στιγμιότυπα του βίου του. Δε θα τολμούσα επίσης ν' αφηγηθώ περιστατικά της σύντομης γνωριμίας μας· δεν θα ήθελα να δώσω την εντύπωση του βιογράφου που αυτοβιογραφείται. Επιτρέψετε μου λοιπόν, χωρίς να εγκαταλείψω το πρώτο πρόσωπο, να μιλήσω για τον Λουκά μ' έναν τρόπο ακαδημαϊκό κι αποστασιοποιημένο. Διότι η γνωριμία μου μαζί του είναι γνωριμία με το έργο του κυρίως. Κι έτσι μπορώ τουλάχιστον να μιλώ για τον Λουκά σε χρόνο ενεστώτα.

Δύο όψεις διακρίνω στο έργο του Λουκά Τσιτσιπή και οι όψεις αυτές δεν είναι απλώς συμπληρωματικές, είναι αξεχώριστες όπως οι σελίδες σ' ένα φύλλο χαρτί. Ο Τσιτσιπής ενδιαφερόταν ταυτοχρόνως για τη *γλωσσολογία* (όπως εκείνος την κατανοούσε: ως μία γλωσσολογία της πράξης) και την *επιστημολογία της γλωσσολογίας* ή, κάπως πιο εξεζητημένα, τη *μεταγλωσσολογία*. Οι γλωσσολογικές του αναλύσεις συχνά αποτελούν παραδείγματα μιας μεταγλωσσολογίας σε εξέλιξη, υπό συνεχή διαμόρφωση· αλλά και οι μεταγλωσσολογικές του αναζητήσεις δίνουν πάντοτε την αφορμή για μικροσκοπικές και εξαιρετικά λεπτολόγες γλωσσολογικές αναλύσεις.

Το ότι οι δύο αυτές παράλληλες αναζητήσεις –στη γλωσσολογία και στη μεταγλωσσολογία– επιχειρούνται σε όλα τα έργα του, σε κάθε βιβλίο και σε κάθε άρθρο του, ακόμη και στα πιο εκλαϊκευτικά κείμενά του είναι εντυπωσιακό. Και δεν είναι τυχαίο. Ο Τσιτσιπής δεν επιδίδεται απλώς στις συνηθισμένες μεταγλωσσολογικές παρεκβάσεις που κάνουμε οι γλωσσολόγοι προσπαθώντας να υπολογίσουμε τις συνέπειες μιας θεωρίας ή επιχειρώντας να αμφισβητήσουμε ή, πιο συχνά ίσως, να εφαρμόσουμε ένα επιστημονικό υπόδειγμα. Πιστεύω ότι βαθύτερη πεποίθηση του Λουκά –πεποίθηση ενδεχομένως που δεν ήταν απολύτως συνειδητή ούτε στον ίδιο και γι' αυτό μπορεί ασφαλέστερα να τοποθετηθεί στην καρδιά του έργου του, στο αφανές κέντρο του– ήταν

ότι η μελέτη της γλώσσας δεν μπορεί να είναι αποπλαισιωμένη, δεν γίνεται χωρίς αναφορά σε μία μεταγλώσσα, δηλ. ένα σύστημα πεποιθήσεων, αντιλήψεων ή κοινών πρακτικών με και για τη γλώσσα. Στο έργο του ο Τσιτσιπής συνταιριάζει τη γλωσσολογία με τη μεταγλωσσολογία, διότι αντικείμενό του είναι το αξεχώριστο δίδυμο γλώσσας - μεταγλώσσας.

Ως γνωστόν, ο Τσιτσιπής ήταν υπέρμαχος μιας «γλωσσολογίας της πράξης», όπως ο ίδιος την αποκαλούσε, μιας γλωσσολογίας που αντιμετωπίζει τη γλώσσα όχι ως ένα παγιωμένο, στατικό «αντικείμενο», αποτυπωμένο στις λέξεις και τις γραμματικές δομές, αλλά ως διαρκή κοινωνική πρακτική. Θεωρούσε ότι η νεότερη δομιστική γλωσσολογία είχε «πραγματοποιήσει» (reified) τις γλώσσες, τις οποίες μελετούσε ως «ακοινωνικά προϊόντα», σαν να είχαν «αυτόνομη οντολογική υπόσταση», μια «ζωή δική τους, ανεξάρτητη από τους φορείς τους». Σε αντίθεση με αυτή την προσέγγιση, ο Τσιτσιπής πρότεινε μια μελέτη της γλώσσας ως κοινωνικής πρακτικής. Διότι – και αυτό αποδίδω στο Λουκά – η ίδια η γλωσσική πράξη, όχι μόνο η αντίληψή μας, βρίσκεται πάντοτε περιορισμένη εντός ενός μεταγλωσσικού πλαισίου. Ο Τσιτσιπής κατάφερε να δείξει με λεπτομέρειες την «ασταθή διαλεκτική σχέση μεταξύ δομής, χρήσης και ιδεολογίας» – δικά του λόγια αυτά.

Η γλωσσολογία είναι μία νομιμοποιημένη μεταγλώσσα. Είναι η μεταγλώσσα της ακαδημαϊκής κοινότητας. Την περιβάλλει το κύρος των ειδικών, τη χαρακτηρίζει η αυθεντία. Ο Τσιτσιπής μιλούσε μέσα από τη γλωσσολογία. Αλλά: «ουδείς μπορεί να ισχυρισθεί ότι ένα επιστημονικό παράδειγμα υπάρχει μόνο του», τονίζει. «Συνυπάρχει με άλλα. Αλλά στο πεδίο της διαπάλης των ιδεών», συνεχίζει, ακολουθώντας τον Dell Hymes, «κάποιο παράδειγμα γίνεται το κυρίαρχο, κάτι που φυσικά δεν το οφείλει στην εγγενή του ανωτερότητα [...], αφού αυτή η θέση ανωτερότητας που του αποδίδεται κατασκευάζεται στο “εργαστήριο” των

ιδεολογικών και κοινωνικών διαδικασιών» (Από τη γλώσσα ως αντικείμενο στη γλώσσα ως πράξη, σ. 16). Αντικείμενο της γλωσσολογίας του Τσιτσιπλή δεν είναι λοιπόν η γλώσσα –διότι δεν υπάρχει τέτοιο «πράγμα»– αλλά το δίδυμο γλώσσα - γλωσσολογία. Η γλωσσολογία του Τσιτσιπλή έχει αντικείμενό της την ίδια τη γλωσσολογία, την κυρίαρχη γλωσσολογία. Ο Τσιτσιπλής θεωρούσε ότι η επιστήμη της γλωσσολογίας, την οποία πρέπει να μελετάμε μαζί με το αντικείμενό της, τη γλώσσα, δεν είναι ούτε «ουδέτερη» ούτε «αθώα». Αρκεί να σκεφτούμε τη διαδικασία της τυποποίησης, δηλ. τη δημιουργία κοινής, πρότυπης (standard) γλώσσας για τις ανάγκες του δημόσιου βίου, μια διαδικασία εξαιρετικά διαδεδομένη σε όλες τις δυτικές κοινωνίες. Μέσω της τυποποίησης, η ίδια η γλωσσολογία δημιουργεί το «αντικείμενο» που περιγράφει, δημιουργεί δηλ. μια πρότυπη γλώσσα την οποία στη συνέχεια τείνουμε όλοι να την αντιλαμβανόμαστε ως κοινή, ενιαία, άχρονη. Η «φυσικοποίηση» των πρότυπων γλωσσών οφείλεται κυρίως – πρωταρχικά– στη γλωσσολογία και δευτερευόντως στο είδος των κοινών πεποιθήσεων που ονομάζουμε με τους περιεκτικούς όρους «λαϊκή γλωσσολογία» (Dennis Preston), «γλωσσική ιδεολογία», «γλωσσικές στάσεις» ή «κοινή μεταγλώσσα». Να λοιπόν μια χαρακτηριστική περίπτωση όπου η μεταγλώσσα βρίσκεται σε διαρκή αλληλεπίδραση με τη γλώσσα: η τυποποίηση.

Ένα άλλο πεδίο στο οποίο μπορούμε να παρατηρήσουμε την αλληλεπίδραση γλώσσας-μεταγλώσσας είναι αυτό της γλωσσικής αλλαγής. Στις υποδειγματικές μελέτες του για τα αρβανίτικα και τη γλωσσική θνησιμότητα, ο Τσιτσιπλής παρουσιάζει τις ιδεολογίες για τη γλώσσα από μια σκοπιά που οι περισσότεροι τη λησμονούμε: τη σκοπιά του αδυνάτου. Παρατηρώντας την κοινωνική πρακτική των αφηγήσεων μεταξύ Αρβανιτών στην Ελλάδα, ο Τσιτσιπλής κατάφερε να δείξει ότι η θνησιμότητα της τοσκικής διαλέκτου που μιλιέται στις κοινότητες των

αρβανιτόφωνων οφείλεται όχι τόσο σε δομικούς παράγοντες όσο σε ιδεολογικούς – δηλ. μεταγλωσσικούς. Οι Αρβανίτες έχουν εσωτερικεύσει την κυρίαρχη ιδεολογία της ελληνικής ως αρχαιότερης, πλουσιότερης και «κανονικότερης» γλώσσας. Η «αντίσταση» που προβάλλουν στην «ηγεμονία» της ελληνικής είναι περιορισμένη και βασίζεται στο αίσθημα της αλληλεγγύης που δημιουργεί η χρήση των αρβανιτικών εντός της κοινότητας. Συνεπώς, η συνεχής μετατόπιση προς τα ελληνικά (με κίνδυνο το θάνατο των αρβανιτικών) δεν οφείλεται τόσο στο ότι οι νεότεροι «τελικοί ομιλητές» αυτής της γλώσσας δεν έχουν τις ευκαιρίες να την καλλιεργήσουν όσο στο γεγονός ότι αντιδρούν ιδεολογικά στη χρήση της, την οποία θεωρούν «ακανόνιστη», ακατανόητη, ή εμπόδιο στην κοινωνική ανέλιξη.

Να γιατί το βιβλίο του Τσιτσιπή *A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift: Arvanitika (Albanian) and Greek in Contact* (Clarendon Press, Οξφόρδη 1998) είναι εξαιρετικής σημασίας για τη μελέτη της *ιδεολογικά κατευθυνόμενης γλωσσικής αλλαγής*. Διεθνώς, ελάχιστες μελέτες αποπειρώνται να *αποδείξουν* την επίδραση των γλωσσικών ιδεολογιών στη γλωσσική αλλαγή. Συνήθως η επίδραση αυτή *προϋποτίθεται*, στο πλαίσιο μάλιστα ενός διαδεδομένου τα τελευταία χρόνια νεο-γουορφιανισμού. Πρόκειται στην πραγματικότητα για ένα από τα πιο σκοτεινά σημεία της κοινωνιογλωσσολογίας και της ιστορικής γλωσσολογίας, ένα από τα σημεία στα οποία είναι βέβαια στραμμένοι οι προβολείς της ιδεολογίας, αλλά η εμπειρική έρευνα ελάχιστα το φωτίζει. Διότι αυτού του τύπου οι γλωσσικές αλλαγές, οι ιδεολογικά κατευθυνόμενες αλλαγές, προϋποθέτουν έναν *ιδιότυπο μεταγλωσσικό ντετερμινισμό* (κατ' αναλογία προς τον «γλωσσικό ντετερμινισμό» που συνήθως αποδίδεται στον Sapir, τον Whorf κ.ά.). Μεταγλωσσικός ντετερμινισμός είναι η θέση ότι η μεταγλώσσα (ένα ρητό - άρρητο

σύστημα κοινών πεποιθήσεων και κατευθυνόμενων πρακτικών) επηρεάζει την ίδια τη γλώσσα, επηρεάζει δηλ. τη φορά της αλλαγής της.

Η περίπτωση μου επιτρέπει να δώσω ένα ακόμη –τελευταίο– παράδειγμα της «σχεσιακής κοινωνιογλωσσολογίας» (relational sociolinguistics) του Τσιτσιπή: τα συνέδρια, ένα θέμα που τον απασχολούσε ερευνητικά τα τελευταία χρόνια: τα συνέδρια ως χώρους παραγωγής λόγου, διαλογικής κατασκευής των ταυτοτήτων, πεδία σύγκρουσης των πλαισίων. Ας πάρουμε τούτο εδώ το συνέδριο που θέμα του είναι ο «διαπολιτισμικός διάλογος». Νομίζω ότι ο Λουκάς θα ενδιαφερόταν για ερωτήματα όπως: Πότε και από ποιους δημιουργείται το διαπολιτισμικό ήθος; Πότε και γιατί εισάγεται στην Ελλάδα; Ποιες δυνάμεις έχουν συμφέρον στη διαπολιτισμική αγωγή; Ποια είναι η κρυμμένη πίσω από το κάλυμμα της επιστήμης *πρακτική* της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης; Σε ποια ιδεολογία και πρακτική αντιτίθεται η ιδεολογία της διαπολιτισμικότητας; Πώς εξηγείται το γεγονός ότι, στην Ελλάδα τουλάχιστον, η διαπολιτισμική αγωγή παρουσιάζεται ως πρόσχημα της μονοπολιτισμικής αγωγής, η πολυγλωσσία ως πρόσχημα της μονογλωσσίας – ότι η διαπολιτισμικότητα δεν είναι παρά η ρητορική επένδυση, το μοντέρνο ρούχο για τις πολιτικές «ένταξης» και αφομοίωσης των λεγόμενων «αλλόγλωσσων»; Τι είναι αυτό στην ιδεολογία και την πρακτική της διαπολιτισμικότητας που επιτρέπει τέτοιες «επιτελεστικές αντιφάσεις» (όπως θα τις ονόμαζε ο Τσιτσιπής); Όλα αυτά είναι ερωτήματα που οδηγούν σε μια απροϋπόθετη συζήτηση. Τέτοια είναι η προσέγγιση που είχε κατά νου ο Λουκάς. Μια απροϋπόθετη γλωσσολογία οραματιζόταν. Μια γλωσσολογία που έχει αντικείμενό της την ίδια τη σχέση του ερευνητή με αυτό που ερευνά, που αντιμετωπίζει τα ζητήματα της απροσδιοριστίας, της ασάφειας, της μερικότητας, της αντίφασης, της προσωπικής εμπλοκής.

Στην Ελλάδα, κυρίως εφαρμόζουμε –ή, αν θέλετε, καταναλώνουμε– γλωσσολογική θεωρία. Καταλαβαίνουμε τη γλώσσα μέσα από κάποιο υπόδειγμα που το παίρνουμε έτοιμο, μαζί με τις προϋποθέσεις του, των οποίων γινόμαστε φορείς, ξενιστές, μεταπράτες. «Εσείς, ποια θεωρία εφαρμόζετε;» – αυτό είναι το κυρίαρχο «επιστημολογικό» ερώτημα στην Ελλάδα. Ο Τσιτσιπής εισήγαγε τη γλωσσική ανθρωπολογία στην Ελλάδα. Η *Εισαγωγή του στην ανθρωπολογία της γλώσσας. Γλώσσα, ιδεολογία και επιτέλεση* (Gutenberg, Αθήνα 1995) είναι ένα εξαιρετικό διδακτικό εγχειρίδιο. Και μόνο τα ελληνικά του άρθρα συγκέντρωσε στον τόμο *Από τη γλώσσα ως αντικείμενο στη γλώσσα ως πράξη* (Νήσος, Αθήνα 2005). Αλλά ο Τσιτσιπής δεν ήταν ένας εισαγωγέας ιδεών. Ήταν επιστήμονας με διαρκή διεθνή παρουσία. Το βιβλίο του *A Linguistic Anthropology of Praxis and Language Shift* απέσπασε ενθουσιώδεις κριτικές στο εξωτερικό. Ελπίζω ότι η αγαπημένη σύντροφος και συνεργάτιδά του Ιφιγένεια Μουλινού θα μας δώσει ολοκληρωμένο το δεύτερο βιβλίο που ο Λουκάς έγραφε στα αγγλικά και δεν πρόλαβε ο ίδιος να το τελειώσει (*Language, Praxis, and Ideology. A Dynamic Approach to Sociolinguistic Processes*, Palgrave Macmillan). Μελέτες του για τις γλωσσικές ιδεολογίες, τη γλωσσική θνησιμότητα, την ανθρωπολογία, την εθνογραφία της γλώσσας και την κοινωνιογλωσσολογία δημοσιεύτηκαν σε πολλά διεθνή περιοδικά. Συνομιλητές του Τσιτσιπή ήταν ορισμένοι από τους κορυφαίους ερευνητές των γλωσσικών ιδεολογιών και της γλωσσικής αλλαγής: η Jane Hill, η Kathryn Woolard, η Nancy Dorian, ο Peter Trudgill, ο Michael Silverstein, η Monica Heller (που είναι σήμερα μαζί μας) κ.ά. Ο Τσιτσιπής αντιμετώπισε ερμηνευτικά το έργο του Μπαχτίν, του Goffman, του Bourdieu – αινιγματικών και αταξινόμητων μορφών στις επιστήμες του ανθρώπου. Θα επιμείνω: αυτή τη διεθνή παρουσία του Λουκά Τσιτσιπή πρέπει να την καταλάβουμε πάλι μέσα από τη διαλεκτική σχέση

γλώσσας – μεταγλώσσας (γλωσσολογίας – μεταγλωσσολογίας). Ο Τσιτσιπής επεξεργάστηκε πρωτότυπες αναλύσεις. Δεν έγραψε υποσημειώσεις στο θεωρητικό σύστημα κάποιων άλλων. Αυτός, πιστεύω, είναι και ο λόγος που η επίδραση του έργου θα αποδειχθεί διαρκέστερη και ωφελιμότερη.

Ο Λουκάς μάς έδειξε ότι πρέπει να τολμάμε περισσότερο· ότι δεν πρέπει να φοβόμαστε να εκτεθούμε· ότι πρέπει ν' ανοίγουμε καινούριους δρόμους. Είπα στην αρχή της ομιλίας μου ότι δεν θα ήθελα ν' αναφερθώ στη γνωριμία μας. Μπαίνω όμως στον πειρασμό να αναφέρω ένα μόνο στιγμιότυπο, το πρώτο. Τον Λουκά τον γνώρισα σε μία από τις «συναντήσεις εργασίας» του Τομέα Γλωσσολογίας του ΑΠΘ. Συστηθήκαμε μετά την ομιλία του. Μου έτεινε το χέρι, εγκάρδια. Πρέπει να παρατήρησε τη στιγμιαία αμηχανία μου, γιατί αμέσως μου είπε: «Μη φοβάσαι, δεν κολλάει». Δώσαμε τα χέρια. Και με τον καιρό η φράση του αυτή, «μη φοβάσαι, δεν κολλάει», απέκτησε για μένα ένα μεταφορικό νόημα· τη χρησιμοποίησα πολλές φορές για να παροτρύνω κάποιον να ξεπεράσει τους δισταγμούς του. Επιτρέψτε μου να τη χρησιμοποιήσω και σήμερα. Ας δείξουμε λίγο μεγαλύτερη τόλμη στην ενασχόλησή μας με τη θεωρία της γλωσσολογίας. Αντικείμενό μας ας είναι και η γλώσσα και η γλωσσολογία. Ας γίνουμε λίγο περισσότερο πρωτότυποι, λίγο περισσότερο δημιουργικοί. Ας ανοίξουμε λίγο ακόμη τους ορίζοντες της επαρχιακής μας επιστήμης.

Δώστε το χέρι λοιπόν. Μη φοβάστε, δεν κολλάει.

Σπύρος Μοσχονάς

12.12.2008

Διαβάστηκε στο Διεθνές Συνέδριο που οργάνωσε το Τμήμα Γαλλικής Γλώσσας και Φιλολογίας του ΑΠΘ με θέμα «Ευρωπαϊκό έτος διαπολιτισμικού διαλόγου: Συνομιλώντας με τις γλώσσες-πολιτισμούς» (Θεσσαλονίκη, 12-14 Δεκεμβρίου 2008)